Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 41, Ekim 2019, s. 274-292

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.16990/SOBIDER.36894>

Dr. Öğr. Üyesi Hayati ÖNCEL

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü,
hayationcel@hotmail.com.

ARAP KADIN HAREKETİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ ¹

Özet

Sosyal, iktisadî, siyasî ve kültürel bir takım özelliklerden dolayı Arap toplumları tek tip değildir. Dolayısıyla Arap dünyası, homojen bir bölge olmadığından Arap kadınları da her yönden farklı yapıdadırlar. Buna bağlı olarak Arap dünyasındaki kadın hareketleri de ülkelere göre değişkenlik göstermektedir. Arap kadın hareketinin doğuşu, 19. yüzyılda başlayan modernleşme hareketi ve 20. yüzyılda kolonyal güçlere karşı yürütülen ulusal bağımsızlık mücadelesine dayanmaktadır. Arap dünyasında kadın haklarıyla ilgilenen erkeklerden ilki Buṭrus el-Bustânî, Rifâ‘a Râfî‘ et-Ṭaḥṭâvî ve Aḥmed Fâris eş-Şidyâk’tır. Daha sonraları Zeynep Fevvâz, ‘Âişe et-Teymûriyye, Bâḥişetu’l-Bâdiye, Hudâ Şa‘râvî, Duriye Şefîk ve Nevâl es-Sa‘dâvî gibi kadınlar yazıları, dernekleri ve mücadeleleriyle haklarını talep etmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Arap kadın hareketi, Arap kadın dernekleri, Arap kadın hakları.

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF ARABIAN WOMEN'S MOVEMENT

Abstract

Arab societies are different with respect to social, economic, political and cultural characteristics. They are not of similar structure. As these societies are not homogenous, Arabian women are not homogeneous as well. Therefore, women’s movements in different Arabian countries differ from each other. The emergence

¹ Bu makale Prof. Dr. Nevzat H. Yanık danışmanlığında 2013 yılında doktora tezi olarak kabul edilen “Arap Edebiyatında Feminizm” başlıklı tezden üretilmiştir.

of Arabian women's movements is based on the modernization movement of the 19th century and anti-colonial national independence movements of the 20th century. The first males who dealt with women's rights in the Arabian world are Butrus el-Bustani, Rifa'a Rafi' et-Tahtavi ve Ahmed Faris eş-Şıdyak. Later on, such women as Zeynep Fevvaz, Aîşe et-Teymuriyye, Bahisetu'l-Badiye, Huda Şa'ravi, Duriye Şefik and Neval es-Sa'davi fought for their rights with their writings, associations and struggles.

Key words: Arabian women's movement, Arabian women's associations, Arabian women's rights.

GİRİŞ

Arap dünyası, değişik ırk, din ve mezheplere mensup halkların yaşadığı ülkelerden meydana gelmektedir. Arap dünyasının çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte, önemli sayılabilecek sayıda Hristiyan nüfus da bulunmaktadır. Aynı şekilde Müslümanlar arasında (her ne kadar çoğunluğu Sünnî de olsa) gerek itikadî gerekse fikhî mezhepleri itibarıyla de tam bir birlik yoktur. (Anay 2011: 5).

Arap toplumları tek tip değildir. Başka bir ifadeyle her bir Arap toplumunun kendine özgü sosyal, iktisadî, siyasî ve kültürel bir takım özellikleri bulunmaktadır. (Cumâne Tâhâ 2004: 271). Dolayısıyla Arap dünyası homojen bir bölge olmadığından Arap kadınlarından bahsederken de tek tip kadından bahsedemeyiz. Değişik sosyo-ekonomik ve kültürel çevrelerde yaşayan kadınlardan söz edeceğimize göre buralardaki kadın hareketlerinden bahsetmemizde bu değişkenliğe bağlı olarak farklılıklar gösterecektir.² (Özalpat 2008: 148).

Arap kadın hareketinin 20. yüzyılda yaşadığı değişim sürecini hem bölgesel hem de küresel dinamiklerin etkisi altında üç dönem olarak sıralamak mümkündür:

1. Kolonyal dönemde ulusal mücadele çatısı altında şekillenen kadın hareketi.
2. 1950 sonrası devlet güdümündeki kadın hareketi.
3. 1980 sonrası bağımsız kadın örgütlerinin şekillendirdikleri kadın hareketi. (Nas 2007: 1)

Kadın hareketinin ulusal mücadele dönemindeki doğuşundan önceki süreçte Arap coğrafyasında yaşanan siyasî ve toplumsal yeni gelişmeler, kadın hareketinin doğuşunu belirleyen koşulların oluşumunu tayin etmiştir. Bu dönemdeki gelişmeler, Batı'da okuyan ve ülkelerinin Batılılaşma sürecine intibakını hızlandıracak siyasî ve fikrî düşüncenin savunucuları konumunda olan modernist erkeklerin, kadın sorununa getirdikleri radikal yaklaşımlar ve bunlara müteakip seçkin sınıfa mensup kadınların genellikle şehirlerde yardım ve eğitim faaliyetleri gerçekleştirmeleri, bu sürecin öncü gelişmeleridir. Benzer şekilde modernist erkeklerin kadın sorunu ile ilgili yayınladıkları kitaplar Ortadoğu ülkelerinde kadın sorununun tartışılmasına büyük zemin hazırlamıştır.

1876'dan sonra Arap dünyasında yayıncılığın gelişmesi ve modernist ulusalcı söylemin bu yayınlar ile geniş kitlelere ulaştırılması, yeni düşünce ortamının doğuşunu sağlamıştır. Bu

² Din ile törenin, inanç ile geleneğin, feodalite ile modernitenin birbirine karıştığı Ortadoğu coğrafyasında, çeşitli İslamcı partiler, örgütler, sivil toplum kuruluşları ve tarikatlar da mevcuttur. Bu değişik yapılanmaların kadınlara bakış açıları da farklılıklar gösterebilmektedir. (Bulut 2008: 9).

yayınları gerçekleştirenlerin büyük bir kesimini, bu dönemde açılan Hristiyan misyoner³ okullarından, özellikle Lübnan Amerikan Üniversitesi'nden mezun olan Hristiyan ailelerin çocukları oluşturmuştur.

Arap Rönesansı (en-Nahda) olarak adlandırılan, toplumsal ve kültürel olarak radikal değişimlerin zorunluluğunun ortaya konulduğu fikrî hareketin temel konularının başında, Arap toplumundaki kadının statüsü olmuştur. Genellikle bu dönemde sürdürülen tartışmalarda Arap toplumunun çağdaşlaşması, içinde bulunulan olumsuz koşulların değiştirilmesine, geleneksel yapıların kaldırılmasına ve buna bağlı olarak kadınların toplumsal yaşama katılımlarının sağlanmasına bağlanmıştır. Bu değişim tartışmalarında İslamcı ve İslamcı olmayan erkek aydınların Buṭrus el-Bustânî (1819-1883), Rifâ'a Râfî' eṭ-Ṭaḥṭâvî (1801-1873), Cemâleddin Efgânî (1839-1897), Muḥammed 'Abduh (1849-1905) ve Kâsım Emîn (1865-1908)), kadınların statülerinin toplumsal çağdaşlaşma yolunda kadınlara eğitim olanaklarının sağlanması üzerine önemle eğilmişlerdir. (Nas 2007: 44-45; İshakoğlu 2012: 45).

Huḳûḳu'l-mer'e adlı çalışmasında Bû 'Alî Yâsîn, en-Nahda sırasında Buṭrus el-Bustânî, Aḥmed Fâris eş-Şidyâḳ ve Rifâ'a Râfî' eṭ-Ṭaḥṭâvî gibi edebiyatçıların, kadın haklarını nahda problemine ilhak edilmiş bir problem olarak ele aldıklarını söylemiştir. Adı geçen bu isimlere, yazdığı kitaplarıyla fikrî devrim etkisi yapan Kâsım Emîn'i de dâhil etmiştir. Daha sonra Zeynep Fevvâz, 'Âiše Teymûr ve Bâhişetu'l-Bâdiye, Verde el-Yâzicî, Mariyânâ el-Merrâş (Bû 'Alî Yâsîn 1998: 11, 40), Mârî 'Acîmî ve Lebîbe Hâşim gibi kadınlar da kadın haklarını dile getirmeye başlamışlardır. (İshakoğlu 2012: 45-46).

ARAP KADIN HAREKETİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Ortadoğu'da kadın hareketinin doğuşu, 19. yüzyılda başlayan modernleşme hareketi ve 20. yüzyılda kolonyal güçlere karşı yürütülen ulusal bağımsızlık mücadelesine dayanmaktadır.⁴ Modernleşme hareketiyle Batıda eğitim gören modernist erkeklerin, kadınların toplumdaki geleneksel rollerinin yanında yeni rolleri de üstlenmelerinin bölgenin batılılaşmasında önemli bir aşama olarak addetmeleri, kadın haklarının kazanımını ve kamusal alana katılımlarını öngören yaklaşımları doğurmuştur. (Nas 2007: 1). Batılılaşmış aydınlar, kadınlara eşit haklar verilmesini ve onların da erkeklerle tümüyle eşit haklara sahip olarak toplumda yer almalarını istemişler ve peçeye, tecride ve kadınların eğitimden mahrum kalmasına karşı çıkmışlardır. Kadınların eğitimi, onları boş ve anlamsız bir hayattan kurtaracak, iş sahibi olacak şekilde donatacak ve uyumlu bir evlilik yapabilmeleri ve çocuklarını yetiştirebilmeleri için geliştirecekti. Bu aydınlar, kadınların anne ve modern gençlerin eğiticileri olarak ev içi rollerini ancak modern bir eğitim olarak gerçekleştirebileceklerini iddia etmişlerdir. Daha da ileri giderek kadınların özgürlüğünün tüm toplumun özgürlüğü için gerekli olduğunu ve onların erkeklerle eşit haklara sahip olmasının modern ulus devletlerin oluşturulması için zorunlu olarak görmüşlerdir. (Lapidus 2010: II, 622-623).

³ Görevlendirilmiş kişi demek olan "misyoner" kelimesi, görev, yetki anlamındaki Latince "missio" kelimesinden türemiştir. Kavram olarak ise bu kelime, Hristiyanlık dinini ve mesajını yaymak üzere özel olarak yetiştirilen ve Hristiyan dışı toplumlarda görevlendirilen kişi için kullanılmaktadır. (Işık 2010: 168); Misyonerlik ve faaliyetleri için ayrıca bkz. (Ahmed Hamdi Paşa 2007: 149-165).

⁴ Cumâne Ṭâhâ, Arap kadın özgürlük hareketinin Batı toplumundaki hareketlerle ilintili olduğunu ve ilk kıvılcımı ateşleyen de 1920'de bir Avrupa dönüşü peçeyi yüzünden atan Hudâ Şa'râvî olduğunu söylemektedir. (Cumâne Ṭâhâ 2004: 257).

20. asra girildiğinde Arap kadını pek çok haktan mahrum olmasına rağmen daha önce toplumda, Ahmed Paşa el-Cezzâr, Beşîr eş-Şihâbî el-Kebîr ve Beşîr Canbulât gibi önemli kişiler zamanında Prenses Habûs Arslân (1768-1822) gibi önemli kadın şahsiyetler ortaya çıkmıştır. (Hanîfe el-Hatîb 1984: 35).

1909'dan 1912 yılına kadar orta ve üst sınıf kadınlar, Mısır Üniversitesi'nde konferanslar vermişlerdi ki, konuşmacılar arasında Melek Hifnî Nâşif (1886-1918), Nebeviyye Mûsâ (1890-1951) ve Mey Ziyâde (1886-1941) gibi kadınlar vardır.

Kadın haklarını savunan Ahmed Fâris eş-Şidyâk (1804-1887), Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî (1801-1873), Muhammed 'Abduh (1849-1905) ve Kâsım Emîn (1865-1908) gibi erkek yazarlar, yazılarıyla Mısır'da kadın sorununu ele almışlardır. (Karaoğlu 2007: 13-16).

20. asrın ilk çeyreğinde, kadının Arap doğusunda kamu hayatına katılması başlamış ve bu, Arap ülkelerinin kalkınması ve erkeklerin yaptıkları işlere dâhil olmak için kadınların çalışmasını isteyen 'Âişe et-Teymûriyye (1840-1902), yeni kadın hareketinde en büyük öneme haiz olmuştur. Dolayısıyla o, Mısır'da kadın hareketinin çalışmaları için bir halka oluşturmuştur. Bu halkada, Şafiyîye Zağlûl (1878-1946),⁵ Hudâ Şa'râvî (1879-1947), Bâhişetu'l-Bâdiye (1886-1918) gibi kişiler bulunmuştur. Arap kadını, kadının örtüden ve cahillikten kurtulması için Mısır kadınına kendisine örnek almış ve siyasetin sadece erkeğe ait olmadığını göstermeye çalışmıştır.

1920'li yıllarda ülkenin ileri gelenleri, kadınların yaptıkları çalışmaları takdir etmeye başlamış ve kadına seçme hakkının verilmesini istemişlerdir. Kadına seçme hakkı anayasada yer alması için uğraş verilmiş ve Şam'da yapılan *Suriye Konferansı*'nın yeni devletin yeni anayasası tartışıldığı esnada kadının oy vermesi hakkı da dile getirilmiştir.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Mısır kadın hareketinde önemli bir yere sahip olan 'Âişe et-Teymûriyye hakkında Mey Ziyâde şu değerlendirmede bulunmuştur:

"Aramızda 'Âişe et-Teymûriyye'nin ileri derecede bir üstünlüğü vardı. Bu ülkelerde, kadının bilinçlenmesinin öncüsüydü, o. 'Âişe, sadece doğu edîbeleri arasında değil, asrının edîbeleri arasında da bir konuma sahipti." (Hanîfe el-Hatîb 1984: 39-41, 59).

'Âişe et-Teymûriyye, *el-Mu'eyyed* gazetesinde yazdığı makalelerinde kadın-erkek eşitliğine vurgu yapmış, kadının süs ve ziynete önem vermesi yerine toplumda önemli roller üstlenmesinin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Ayrıca kadının başörtüsü takması konusunda serbest bırakılmasını savunmuş ve kendisi de bizzat köşkünde düzenlediği ilmî ve edebî toplantılara başörtüsü katılmıştır. Bu tavırlarıyla 'Âişe et-Teymûriyye, kadın haklarını savunan ilk Arap yazarlardan olmuştur. (İshakoğlu 2012: 46).

Eğitimci, edebiyatçı ve roman yazarı olan Lübnanlı Ferîde bint Yûsuf 'Aîyye (1869-1914), 19. asrın son çeyreği ile 20. asrın başlarında Lübnan'da feminist uyanışın öncülerindendir. Aynı zamanda, kadın uyanışının bir başka öncü kadını da edîbe, şaire, roman yazarı olan Lübnanlı Lebîbe Şadeka (1876-1916)'dır. Şadeka, *Benâtu's-şehâde* gibi pek çok

⁵ Adından da anlaşılacağı üzere, Sa'd Zağlûl Paşa'nın eşi olan Şafiyîye Zağlûl, Mısır'da dünyaya gelmiştir. Kadın haklarını savunmuş, kadın uyanışının öncülerinden sayılmış ve Mısır'ın millî mücadelesinde eşine destek olmuştur. Mısır halkı kendisine, "Ummu'l-Mışriyyîn" (Mısırlılar'ın Annesi) lakabını vermişlerdir. (Muhammed et-Tuncî 2001: 116).

dernekte aktif rol almıştır. (Yûsuf Es'ad Dâğir 1972-1983: IV, 407, 506; Muhammed et-Tuncî 2001: 139, 151).

Kadın haklarını savunan ve kadının eğitim görmesinin gerekli olduğuna inanan Lübnanlı yazar Zeynep Fevvâz (1846 veya 1860-1914),⁶ kadının ilim öğrenmesini ve ilerlemesini teşvik etmiş, bunun yanında, hayatta kadın ve erkeğin (iyi günde ve kötü günde) müşterek iki cins olduğu dolayısıyla birinin diğerinden eksik bir durumu olmadığına inanmıştır. (Cumâne Tâhâ 2004: 263).

Fevvâz, kadın meselesiyle ilgili görüşlerinin yer aldığı makalelerini, *er-Resâ'ilu'z-Zeynebiyye* (1905 veya 1906) adıyla yayınladığı kitabında toplamıştır. Zeynep Fevvâz, 1892 yılında ilk makalesini yazmaya başlamış, böylece onun makaleleri modern çağda kadın haklarını talep eden ilk kadın sesi olmuştur. (Bû 'Alî Yâsîn 1998: 59).

1908 yılında orta tabakadan geleneksel Müslüman bir ailede dünyaya gelen Duriye Şefîk (1908-1975)'in hayatı, kadın-erkek eşitliğine karşı çıkan topluma karşı güçlü bir şekilde tepki ve kadın bilincinin oluşması için verilen mücadele ile doludur. O, kadınlar için eğitim fırsatlarının verilmeye başlandığı bir dönemde yetişmiştir. Hudâ Şa'râvî'den sonra güçsüzleşen Mısır kadın hareketini, aktif hale getirmek için ('Aliye Seyfunnaşr vd. 2005. Erişim tarihi: 24.12.2012) 1948'de, kadının anayasal haklarını belirlemek üzere her tabakadan Mısırlı kadınların oluşturduğu *İttihâdu binti'n-Nîl*'i kurmuş, 1951 yılına gelindiğinde Şefîk ve arkadaşları, kadınların seçme ve seçilebilmeleri için parlamentoyu basmıştır. (Cumâne Tâhâ 2004: 264). Meclis başkanının istifasından sonra, Meclis başkan yardımcısı, kadınların isteklerinin parlamentoda görüşülmesi taleplerini kabul etmiştir. Oluşturulan kadın heyeti, parlamentoda ilk defa kadınların isteklerini dile getirme fırsatını elde etmiştir. Bu istekler, kadınların, millî ve siyasî mücadeleye katılmaları, çok eşlilik ve boşanma gibi hakların kadın lehine düzeltilmesi ve eşit işe eşit ücretin sağlanması şeklinde olmuştur.

1951 yılı sonunda Mısır kuvvetleri ile İngiliz birlikleri arasındaki silahlı mücadele tırmanınca Duriye Şefîk, ülkenin özgürlüğü mücadelesine kadınların iştirakine çağrıda bulunmuştur. *İttihâdu binti'n-Nîl* adlı birlik, hasta bakıcılık ve ilk yardım konusunda erkeklerle yan yana mücadele etmek için ülkedeki ilk askerî kadın birliğini oluşturmuştur. 1952 devriminden sonra, yöneticilerden birliğin siyasî bir partiye dönüştürülmesi talebi kabul edilmiş ve kendisi de bu partinin başkanı olmuştur. 1954 yılında yeni bir anayasa oluşturulması için kurulan komisyonda kadın üyenin olmaması sonucu Şefîk ve arkadaşları açlık grevi başlatmışlardır. Yeni anayasada kadının seçme ve seçilme gibi siyasî haklarının korunacağı sözünü almalarından sonra açlık grevini sona erdirmişlerdir. ('Aliye Seyfunnaşr vd. 2005. Erişim tarihi: 24.12.2012).

Aristokrat bir aileye mensup, Arapça'nın yanında Türkçe ve Fransızca da bilen Hudâ Şa'râvî (1879-1947),⁷ peçeyi çıkaran ilk Mısırlı kadın olmuştur. Dahası o, Sa'd Zağlûl devrimini desteklemek üzere modern Arap tarihinin ilk kadın gösterilerini yönetmiş; hayır işleriyle ve sosyal bilinçlendirmeyle iştigal etmiştir. Şa'râvî, kadının beşeriyet içinde gerçek konumunu almasını, bütün haklarında tam manasıyla eşitliğe ulaşmasını ve erkeklerle rekabet

⁶ Başka bir kaynakta Zeynep Fevvâz'ın doğum yılı, 1850 olarak kaydedilmiştir. (Emîlî Fâris İbrâhîm tsz.: 107).

⁷ es-Subkî, Şa'râvî'nin 1879'da el-Minyâ'da dünyaya geldiğini, sekiz yaşında yetim kaldığını ve annesinin Türk asıllı olduğunu söyler. (Âmâl Kâmil Beyyûmî es-Subkî 1986: 193).

etmeyip, ancak hayatın yükünü taşımada kendisine yardımcı olmasını istemiştir. (Bû 'Alî Yâsîn 1998: 86-87; Cumâne Tâhâ 2004: 264). O, 1923 yılında Mısır'da kadın birliğinin kurulmasına etkisi büyük olmuş ve uluslararası pek çok kadın konferansına iştirak etmiştir.

Şa'ravî, Bâhişetu'l-Bâdiye'nin ölümünün yedinci yılında yapılan anma töreninde, Mısır kadınının isteklerini özetle şu şekilde sıralamıştır:

1. Eğitimin her dalında erkekle eşitliğin sağlanması.
2. Karı-koca arasındaki ilişkilere ait uygulama kanunlarının iyileştirilmesi.
3. Hem temsilde hem de kanunda kadının erkekle eşit olması. (Bû 'Alî Yâsîn 1998: 87-89).

Şa'râvî, 1938 yılında Kahire'de, Filistin davasına kamuoyunun dikkatini çekmesi ve Arap kadınlarının geleneksel kültüre meydan okuyarak ilk defa bölgesel bir konferansa katılmaları açısından önemli etkiler yapan Filistin'le ilgili ilk Arap kadınları konferansının yapılması için öncülük etmiştir.⁸ (Özalpat 2008: 152).

Yevmu'l-mustefeyât ve'l-is'âf, el-İttihâdu'n-nisâ'ıyyu'l-'Urdunî gibi pek çok derneğin onur üyesi olan Şa'râvî'ye, birçok Arap ülkesi tarafından nişan da verilmiştir. (Âmâl Kâmil Beyyûmî es-Subkî 1986: 194).

Mısır'ın ilk feministlerinden olan Hudâ Şa'râvî, İngiliz işgaline açıkça meydan okumuştur. Şa'râvî, 1923 yılında Roma'da düzenlenen *Uluslararası Kadın Oy Hakkı Birliği* toplantısında, "*Eski Mısır'da kadın ve erkeğin eşit olduğunu, oysaki işgal altındaki Mısır'da bu eşitliğin bozulduğunu*" söylemiştir. Konuşmasında İslam'a da değinen Şa'râvî, İslam'ın kadın-erkeği eşit kabul ettiğine vurgu yapmış; "*İngiliz işgali sonrasında Mısır'da kadınların ikinci sınıf vatandaşı haline geldikleri*"ni söylemiştir. (Çilingir 2006: 48).

Çöl hayatını sevmesinden dolayı yazılarını Bâhişetu'l-Bâdiye (Çöl Araştırmacısı) takma adıyla imzalayan⁹ (Âmâl Kâmil Beyyûmî es-Subkî 1986: 188) şair, yazar ve feminist Melek Hifnî Nâşif (1886-1918), deneme, makale ve halk söylevleri dışında ("Bahithat al-Badiya" 2004: 134), kadın derneği, kadınlar için sığınma yeri ve genç kızlar için bir işyeri açmıştır. (Enver el-Cundî tsz.: 79). Trablusgarp felâketzedeleri için bağış toplamış, Birinci Dünya Savaşı münasebetiyle evinde hemşire yetiştirmek üzere bir okul kurmuştur. (Ergin 1991: IV, 488).

İlkokul bitirme sınavlarına müracaat eden ilk Mısırlı bayan unvanını almış olan Melek Hifnî Nâşif, kadının eğitime büyük önem vermiştir. Yazılarında, Kâsım Emîn'in "*kadının eğitiminde ilköğretimin yeterli olacağı*" fikrine karşı çıkmıştır. O, diğer nahda yazarları gibi toplumun kalkınmasında kadının eğitilmesinin önemli bir rolü olduğunu; ancak bu konuda erkeğe de önemli sorumluluklar düştüğünü ifade etmiştir. (İshakoğlu 2012: 46).

Bâhişetu'l-Bâdiye'nin erkek kardeşi Mecdüddîn Nâşif, Mısır'da feminist uyanışı tesis eden kişinin Bâhişe olduğunu ve Mısır'da ilkleri gerçekleştirdiğini şu sözleriyle dile getirmiştir: "*Gazetelere, ilkyazı yazan; herhangi bir konferansta kadınları ilk temsil eden ve konuşan; kadın eğitimiyle ilgili ilk dernekler kuran odur.*" (Bû 'Alî Yâsîn 1998: 67).

⁸ Bu konferansa, Irak, Suriye, Filistin, Lübnan (ve Eski Ürdün devleti) gibi ülkelerin kadın birlik başkanları destekleyici mahiyette telgraflar çekmişlerdir. (Âmâl Kâmil Beyyûmî es-Subkî 1986: 194).

⁹ et-Tuncî, Melek Hifnî Nâşif'in "Bâhişetu'l-Bâdiye" lakabını kullanmasının sebebinin zamanındaki toplumsal etkenlerden olduğunu söylemiştir. (Muhammed et-Tuncî 2001: 51).

Bâhîsetu'l-Bâdiye, 1910 yılında, Arap kadınına bilinçlendirmek ve eğitimini sağlamak amacıyla *el-İttihâdu'n-nisâ'iyyu't-tehzîbî* adında bir dernek kurmuştur.¹⁰

1924 yılında Aristokrat bir ailede dünyaya gelen İncî Eflâtûn, 1940'lı yıllarda, çağdaş Mısır düşünce ve sanat alanında önemli rol oynayan sola ait *Sanat ve Özgürlük* grubunun sergilerine 1942 yılından itibaren iştirak etmiştir. Aktiviteleri, hayır işleri ve salon çalışmalarıyla sınırlı olduğuna inandığı geleneksel kadın hareketinden uzak yeni bir kadın hareketinin oluşmasını isteyen İncî Eflâtûn, 1945 yılında kurulan *Râbîtu feteyâtî'l-câmi'a ve'l-me'âhidi'l-Mısrîyye* (Üniversiteli Kızlar ve Mısır Enstitüleri Birliği) temsilen Paris'te gerçekleştirilen *el-Mu'temeru't-te'sîsî li'l-ittihâdi'n-nisâ'iyyi'd-duveli'd-dîmukrâtî* (Uluslararası Demokratik Kadın Birliği) kuruluş konferansına katılmıştır.

1949-1952 yılları arasında *Cerîdetu'l-Mısrî* adlı gazetede çalışan İncî Eflâtûn, bu esnada *Nahnu'n-nisâ'u'l-Mısrîyyât* (1948) isimli kitabında, kesin olarak teaddüd-i zevcâtın (çok eşlilik) yasaklanması, kadına tüm siyasî haklarının verilmesi gibi Mısır kadınının en önemli problemlerini ele almıştır. (Âmâl Kâmil Beyyûmî es-Subkî 1986: 195-197).

Mısır feminizminin öncüsü, aynı zamanda “Kifâye Hareketi”nin de¹¹ kurucu isimlerinden olan Nevâl es-Sa'dâvî (1931-...), Mısır kadınlarına öncülük etmeye devam etmektedir. (Tıǧlı 2011: 32). Mısır'daki kadınlar için mücadele ettiğinden, hem kamusal alanda hem de özel alanda pek çok baskılara maruz kalmıştır. Oyun, öykü ve otobiyografi ile ilgili pek çok eseri bulunan es-Sa'dâvî, 1982 yılında başkanlığını da yapmış olduğu *Arap Kadınları Dayanışma Birliği*'ni kurmuştur. (Fakir 1999: 119, 175).

es-Sa'dâvî, Arap-İslam dünyası kadın hareketini savunduğu yazılarını yazarken iki durumdan etkilenmiştir:

1. 1979 İran İslam Devrimi.
2. Birleşmiş Milletler tarafından 1975-1985 yılları arasını kadının on yılı olarak ilan etmesi.

O, Arap-İslam dünyasında kadına yapılan zulüm ve baskıyı ayrıntılarıyla ele alırken bu bölgeden örneklerle yetinmeyerek, kadının sadece Ortadoğu'da kötü muamele görmediğini, Batı'da da kadının ezildiğine dair pek çok örneğin bulunduğunu, aslında bunun “Kapitalizm”, “Emperyalizm”, “Sömürgecilik” ve “Köktendincilik” gibi kavramlardan kaynaklanan bir sistem meselesi olduğuna vurgu yapmıştır. (Bulut 2008: 218).

Mehmed Ali Paşa'nın çeşitli Avrupa ülkelerine gönderdiği burslu öğrenciler,¹² oralarda kaldıkları esnada Avrupa edebiyatını tanıma fırsatı bulmuşlar, edindikleri izlenim ve bilgilerini

¹⁰ Başka bir çalışmada *el-İttihâdu'n-nisâ'iyyu't-tehzîbî* adındaki bu birliğin 1914 yılında kurulduğu ve üyeleri arasında Bâhîsetu'l-Bâdiye, Mey Ziyâde ve yabancı kadınların da yer aldığı geçmektedir. Bu birlik, konferans ve tartışma toplantıları düzenlemekle meşgul olmuştur. (*Bahsu'l-mer'e fi'l-munezzamâti'l-ehliyye: hâletu Mısr* 1998: 12).

¹¹ “Kifâye” (Yeter) anlamına gelen ve çoğunluğunu avukatların oluşturduğu bu sosyal hareket, Mısır'da 2004 yılında ortaya çıkmış; başlangıçta bir sivil toplum hareketi iken kısa zamanda siyasî bir harekete dönüşmüş; Mısır halkının özgürlük, eşitlik, adalet gibi taleplerini Mısır siyasetine taşımak istemiştir. Ayrıca feministler de Kifâye yoluyla kimliklerini gösterebilmiş, geniş kitlelere seslerini duyurabilmişlerdir. (Tıǧlı 2011: 21, 27).

¹² Mehmed Ali Paşa'nın ilmî bir heyetle Paris'e gönderdiği (1826) e-Şahtâvî (1801-1873), kızların okuma yazma öğrenmelerini, faydalı bilgiler edinmelerini istemiştir. Kadının terbiye edilmesinin çocukların ahlâklı olmasını sağlayacağını söyleyen e-Şahtâvî, kadının iffetli oluşunun peçeyi açıp açmamasıyla değil, bir milletin kalkınmasını ve medeniyet bakımından yükselmesini sağlayan

ülkelerine taşımışlardır. Bu kişiler, gelişmiş Avrupa toplumlarına bakarak kendi ülkelerinin geri kalmışlık nedenlerini de sorgulamaya çalışmışlar, idari yapı, eğitim gibi hayatın her alanında reform arayışına girmişlerdir. (Er 1997: 4; Hurç 1997: 264.

Mısır'da kadın hareketi, genel olarak üç dönemden oluşmaktadır. İlk dönemi, yazın yoluyla yapılan kadınla ilgili çalışmalar; ikinci dönemi, kadınların feminist bakış açısıyla toplumsal faaliyetlerde yer almaları; üçüncü dönemi ise, kadınların bizzat eylemlerde bulunmaları oluşturmaktadır. 1920'lerdeki bu üçüncü dönemde, Mısır Feminist Kadınlar Birliği kurulmuştur. (Çilingir 2006: 47-48).

1923 yılında Hudâ Şa'râvî yaptığı yurtdışı gezisinden dönüşünde peçesini atınca kargaşa çıkmış; ancak o eğitim, oy kullanma, aday olma gibi kadın hakları konusunda mücadele ederek "İslamî Feminizm" oluşturmaya çalışmıştır. (Walters 2005/2009: 173).

1920'li yıllardan 1950'li yılların başına kadar pek çok kadın dernekleri kurulmuştur. 1942 yılında ise, Fâtîma Ni'met Râşid'in başkanlığında kadın-erkek arasında eğitim, iş, hukuk, görev ve siyasî temsil yönünden tam bir eşitlik parolasıyla *el-Hizbu'n-nisâ' iyyu'l-Mısrî* (Mısır Kadın Partisi) kurulmuştur. (Nâdiye 'Abdulvehhâb el-'Afîfî tsz.: 138-139).

1940'lı yılların sonlarında siyasî otoritenin parçalanmasından sonra 10 Aralık 1952 yılında anayasanın iptal edildiğine dair bir açıklama yapılmış; 16 Ocak 1953'te de bütün partiler kapatılmıştır. 1954 Mart ayında ise, kurumlar ve çeşitli siyasî partiler demokrasi isteğinde bulunmuşlardır. Duriye Şefîk, Kahire'de gazetecilerin sendikalaşması uğrunda açlık grevini yapanların başını çekmiştir.

1954 yılından itibaren iş ve eğitimde kadına eşit haklar veren kanunlar peş peşe çıkarılmıştır. 1956 yasası aynı zamanda kadına seçme ve seçilme hakkı tanımıştır. Bu dönemde bağımsız kadın hareketi, tekrar hayır derneklerine dönüşmüştür. (Nâdiye 'Abdulvehhâb el-'Afîfî tsz.: 140).

1955 yılında yayın hayatına başlayan, Arap dünyasının ilk modern kadın dergisi olan *Heva Dergisi*'nin genel yayın yönetmeni olan İkbâl Bereke, Mısır'da kadın hareketlerinin 1919 yılında başladığını, çünkü bu tarihte Sa'd Zağlûl'un ülkeden kovulmasına kadınların sessiz kalmayarak sokağa çıktığını ve Mısır'ın bağımsızlığı için protestolar gerçekleştirdiklerini söylemiştir. Bu tarihten sonra kamusal hayatta yer almaya ve hakları için mücadele etmeye başlamışlardır. Ancak 1952 yılında devrim patlak vermesinin akabinde 1956 yılında Nâsır'ın (1918-1970)¹³ kadınlara siyasî haklarını verene kadar anayasada kadınların siyasî hakları bulunmamaktaydı. (Böhürler ve Eker 2008: 173-174). Buradan hareketle kadının siyasî haklarını elde ettiği ilk Arap devleti olarak Mısır'ı söylememiz yerinde olacaktır. Çünkü 1956 yılında çıkarılan bir kanunun, kadının siyasî hakkıyla ilgili bir maddesine göre (31. Madde) kadının toplumdaki olumlu rolünü ortaya koymuştur. Mısırlı kadın bu haklara siyasî partilere katılmak suretiyle kavuşmuştur. (Cumâne Tâhâ 2004: 274).

1952 yılında gerçekleştirdiği askeri darbeyle monarşiye son veren 'Abdunnâsır iktidarı süresince (1952-1970) feminist faaliyetler, siyasî faaliyetlerin devlet tarafından sıkı takip

terbiyeyle olacağını ifade etmiştir. Kadının eğitimini isteyen bir diğer kişi de Buṭrus el-Bustânî'dir (1819-1883). Çünkü ona göre ilimsiz kadın, dünyada en büyük şerdir. Aḥmed Fâris eş-Şidyâk da (1804-1887), kadını erkekle eşit bir insan olarak addetmiş ve kadını sadece yatak için yaratıldığını zanneden erkeği yermiştir. (Cumâne Tâhâ 2004: 257-259).

¹³ Nâsır'la ilgili bilgi için bkz. (Dursun 1993: VII, 296-301).

edilmesi ve her türlü bağımsız örgüt kurulmasının yasaklanması sonucu gerilemiştir. Devlet, kadın meselelerini tekeli altına almış ve kadın meselelerini özellikle Sosyal İlişkiler Bakanlığı'nın faaliyetleri aracılığıyla toplumsal refah meselesi olarak ele almıştır. Kadınlara hükümetin çizdiği sınırlar içinde olanak ve haklar tanınmıştır. 1956 yılında kadınlara oy hakkı ve devlet kademelerinde çalışma hakkı verilmiştir. 1956 anayasası ve 1963 anayasa değişiklikleri ile cinsiyet ayrımı yapılmadan Mısır vatandaşlarının eşit olduğu kabul edilmiştir. 1964 yılında iş kanununda cinsiyet ayrımını ortadan kaldıran değişiklik yapılmıştır. Kadınlara 50 gün ücretli doğum izni hakkı verilmiştir. (Özalpat 2008: 152-153).

Enver Sedat (1918-1981)¹⁴, 1979 yılında kadınlar için mecliste 30 sandalye, hükümet meclisinde de % 10-20 oranında sandalye tahsis etmiştir. (Lapidus 2010: II, 627-628). Yarım asır gibi bir süreçte Mısırlı feministlerin dile getirdikleri talepler göz önünde bulundurularak hazırlanan 1979 tarihli kanun, daha önceki 1920 ve 1929 tarihli kanunlarda önemli değişiklikler yapmıştır. 1979 tarihli kanun ile kadınlara boşanma sonrasında çocuklarıyla birlikte ya aile evinde ya da eski eşinin kira masraflarını karşılayacağı ayrı bir evde oturma hakkı tanınmıştır. Kocanın haber vermeksizin ikinci kez evlenmesi halinde ise, kadına boşanma davası açma hakkı da verilmiştir. Ancak Anayasa Mahkemesi'nce 1985 yılında bu kanun iptal edilmiş; 1979 tarihli kanuna benzer şekilde 1985 yılında yeni bir yasa getirilmiştir. Bu yasada, kocanın ikinci kez evliliğinde kadının boşanmasını mahkemenin kararına bırakması gibi kadınların boşanmasına zorluklar getirilmiştir. (Özalpat 2008: 156-157).

Modern Mısır tarihinin ilk kadın hâkimi Tehânî el-Cibâlî (1950-...), 22 Ocak 2003'te Cumhurbaşkanı Mübarek tarafından resmi olarak Anayasa Mahkemesi'ne atanmıştır. Daha sonra 2007 yılında Hâkimler Yüksek Kurulu, otuz kadın hâkimin bidâyet mahkemelerine atamasını yapmıştır. (Özalpat 2008: 145).

Yeri gelmişken söyleyelim. 1959 yılında yargı alanında ilk kadın hâkimin atandığı ülke Fas'tır. Lübnan'da 1966, Tunus'ta 1968, Sudan'da 1970, Suriye'de 1975, Yemen'de 1990, Ürdün'de 1995, Filistin'de 1996 ve Amman'da ise 1997 yılından itibaren kadınlar yargı alanında çalışmaya başlamışlardır. Mısır'da ise yukarıda da söylediğimiz gibi kadının yargıda görev alması sonraları olmuştur. (Cumâne Tâhâ 2004: 276-277).

Lübnan'da kadınların 1852 yılında, (daha sosyal işleri yerine getiren resmi kurumlar kurulmazdan evvel) okul, hastane, yetim ve çocuk evleri ve ihtiyaçlı ailelere yardım etme gibi sosyal, kültürel ve sağlıkla ilgili işlere dâhil olduğu görülmektedir. 1928'de Beyrut, 1932'de Tahran ve 1933'te Şam'da gerçekleştirilen konferanslara katılan Lübnanlı kadınlar, bu konferanslarda kadınlardan örtünün kaldırılması, kadınların evlilik ve eğitim hakları, okullarda Arapça ve Arap tarihi öğretilmesi ve millî üretimi teşvik için yabancı mal ithalatının durdurulması gibi isteklerini dile getirmişlerdir. Ayrıca bu konferanslarda çocukların, gençlerin ve ihtiyaçların korunması, içki, kumar gibi zararlı alışkanlıklarla mücadele edilmesini de istemişlerdir. 1943 yılına gelindiğinde kadınlar, tedricî olarak örtünün kaldırılması, eğitim ve kamusal hayata dâhil olma gibi taleplerinin bazılarını gerçekleştirebilmişlerdir. (Hanîfe el-Haîb 1984: 110-112).

Lübnanlı kadınlar, 1953 yılına gelindiğinde politik ve medenî haklarını kazanmışlar, hatta seçip seçilebilmişlerdir. Ne var ki bununla ilgili problemleri tam anlamıyla sona ermiş değildir.

¹⁴ Enver Sedat'la ilgili bilgi için bkz. (Görgün 1995: XI, 265-267).

Çünkü oy vermeye baba ya da kocayla gitmek zorundaydılar ve onların istekleri doğrultusunda oy kullanmaktaydılar. (Davies 1983/1992: 30).

1975 yılında Lübnan'da kadın örgütleri, kişilik haklarıyla ilgili yasaları tartışmak maksadıyla kongre düzenlemişlerdir. Bütün partiler, kadının yaşamın her alanında özellikle kişilik hakları konusunda düzenlemelerin gerekliliği konusunda hem fikir olmalarına rağmen açıklamalar ilkesel olarak kalmış, ayrıntılara girilememiştir. (Davies 1983/1992: 35).

Lübnan'ın köy ve şehirlerinde 1880 yılından itibaren bizzat kadınların ya da kadınlara yardım amaçlı pek çok dernek ve birlik kurulmuştur. Arap kadınının özellikle de Lübnan kadınının ilerlemesine ve toplumda yer almasına katkıda bulunduğu için önemli olanlarının isimlerini burada söylemek istiyoruz.

1880 yılında Beyrut'ta fakir kızları kaldırmak ve eğitimlerini sağlamak için Emilî Serseğ tarafından kurulan *el-Benefsece*; 1900 yılında fakir ailelerin kızlarının çeyizlerini tedarik etmek, hastaları tedavi için kurulan *el- 'Âilâtu'd-Dimeşkiyyetu'l- 'Urşûzişsiyye fî Beyrût* adlı derneklerdir.

Lübnan'da 1919 yılında *Yedu'l-musâ'ade* adıyla ihtiyaç sahiplerine nakdî ve iş imkânı sunmak amacıyla kurulmuştur.

1922'de kızlar ve kadınlar arasında dayanışmayı sağlamak; genç kızların eğitimlerini ve kültürlerini geliştirmek ve çeyizlerini hazırlamalarına yardımcı olmak için *Terkiyyetu'l-fetâti'l-Beṭrâmiyye* adıyla bir dernek kurulmuştur.

1925'te kadının edebî ve sosyal seviyesini yükseltmek, fakir ailelere yardımcı olmak için *el-İttihâdu'l-ḥaşrûnî li's-seyyidât* adıyla Lübnan'da kurulmuş dernektir. Dernek aynı zamanda kızlar için okul da inşa ettirmiştir.

Fakir ailelerin kızlarının okul ihtiyaçlarını karşılamak ve onların okula gönderilmesine yardımcı olmak maksadıyla 1939'da *Şefkatu's-seyyidât* ve 1954'te *el-Birr ve'l-ihsân li'n-nisâ' fî'l-Batrûn* adıyla kurulmuş derneklerdir.

Lübnan'da yukarıda isimlerini verdiğimiz derneklerden farklı olarak, kadının edebiyat, tıp, avukatlık ve eğitim gibi meslek alanlarında yer alması ve kadın-erkek eşitliği için çabalayan dernekler de kurulmuştur:

1924 yılında *en-Nahḍatu'n-nisâ'iyye* adıyla kurulan dernek, toplumda kadın-erkek eşitliği için çalışmış; bu amaçla kadın konferanslarına iştirak etmiş, konferanslar düzenlemiş, sorumlulara dilekçeler göndermiş ve sergiler açmıştır.

Lübnanlı kadının Doğu'da ve Arap dünyasında toplumdaki varlığını ortaya çıkarmak amacıyla 1928 yılında *el-Mecma'u'n-nisâ'î* adıyla bir birlik kurulmuştur. Nûr Hammâde önderliğinde kurulan bu birlik, 1930 yılında Şam'da, *Mu'temerun nisâ'iyyun şarkîyyun 'âmmun* adıyla bir konferans düzenlemiştir. Bu konferansa, Hindistan, Yunanistan, Türkiye, İran, Mısır, Afganistan ve Japonya gibi ülkeler iştirak etmişlerdir.

1952 yılında *el-Lubnâniyyâtu'l-câmi'iyyât* adıyla kurulan dernek, alanında uzman kişilerin katıldığı pek çok konferanslar ve tartışma toplantıları düzenlemiştir. Bu dernek, kadının yeteneklerinin ortaya çıkarılması, kızların okula gitmelerinin sağlanması için çalışmıştır.

Göçmenlerin gittikleri yerlerde kurdukları derneklerden de burada kısaca söz etmek istiyoruz. Lübnanlı ve Suriyeli göçmenler, gittikleri yerlerde, ticarete, devlet kurumlarında, halkı temsil noktalarında, basında önemli yerler işgal etmişlerdir. Göçmenler, gittikleri yerlerde dernekler kurarak vatanlarından uzakta yardım faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

1912 yılında Lübnanlı ve Suriyeli kadınlar tarafından Brezilya'nın Sâv Bâvlû eyaletinde *el-Yedu'l-beydâ'u'l-hayriyye Sâv Bâvlû el-Brâzil* adıyla ilk kadın derneği kurulmuştur. Yardıma muhtaç göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışan dernek, Sâv Bâvlû'daki diğer ülkelerin yardım derneklerine de yardımda bulunmuştur.

1921'de *es-Seyyidâtu'l-hayriyye* ve 1947'de *Erzetu Lubnân li himâyeti'l-'atfâl* adlarıyla Sâv Bâvlû'da kurulan diğer kadın dernekleridir.

ABD'nin Teksas eyaletinin bir şehri olan Houston'da *el-Erbi'â' el-hayriyye li's-seyyidâti'l-Lubnâniyyât* adıyla 1963 yılında kurulmuş bir dernektir. Dernek, Houston'da yaptığı yardım çalışmalarından başka Beyrut'a da pek çok malî destekte bulunmuştur.

Arjantin'de 1909 yılında, kızlar için okul açılması ve fakirlere yardım edilmesi amacıyla *en-Nahdatu'n-nisâ'iyye* adında bir dernek kurulmuştur. Bu dernek, Arjantin'deki Lübnanlı göçmenler için önemli aktiviteler yapmıştır. (Emîlî Fâris İbrâhîm tsz.: 20-103).

Yemen'de en geniş çaplı ve köklü kadın organizasyonu olan *Yemen Kadın Birliği*, ülkede çeşitli şubeler açmış olup ulusal ve uluslararası düzeyde organizasyonlar gerçekleştirmiştir. Bunun yanı sıra bu birlik, maddî gücü olmayan kadınlara ve hapisteki parasız kadınlara da yardım sağlamıştır. Bu birlik, kendine ait kreşler açmıştır. Kadınlara çeşitli kurs hizmetleri de sunmakta olan bu birlik, bunların dışında kadınlara daha pek çok hizmet ve yardım da sunmuştur. (Böhürler ve Eker 2008: 17-20).

Sudan'da, İngiliz sömürgesi altındayken 1952 yılında *el-İttihâdu'n-nisâ'iyyu's-Sûdânî* adıyla bir kadın birliği kurulmuştur. Sudan, bağımsızlığını elde ettiğinde (1956) öğrenim görmemiş kadın oranı yüzde 99; kız okulu sayısı da erkek çocuk okulu sayısının yarısından daha azdır. İhtiyaç sebebiyle hemşire, öğretmen olarak çalışmak için evden dışarı çıkan çok az sayıda kadın, zor çalışma şartları altında çalışmaya devam etmiş; ancak çalışan kadın bütün iş alanlarına girme fırsatını elde edemediği gibi doğum izninden de faydalanamamıştır. Sömürge zamanında, çalışan kadının evlenmesinden sonra aylık olarak süreli iş şartı gereğince işinden istifa etme mecburiyeti getiren aylıkla ilgili kanun çıkarılmıştır.

1946 yılında Sudan'da *el-Hareketu's-Sûdânîyye li't-taharruri'l-vaţanî* adıyla ilk sosyalist hareket kurulmuştur. Bu hareket, sendikalarda çalışan kesimin reformasyonuna çalışmıştır. Kadın problemiyle ilgilenen, kadınları sosyal, siyasî ve ekonomik mücadele alanlarına çekerek, belli bir düzen içinde hareket etmesini isteyen ilk siyasî bir kurum gibi bütün kadınlara kapılarını açmıştır.

Bu teşebbüs neticesinde 1946 yılında *Râbiţatu'l-mer'eti's-Sûdânîyye* adıyla ilk kadın örgütünün kurulmasıyla demokratik anlamda kadın hareketi de başlamıştır. 1947 yılı başlarında ise, *Cem'iyyetu terkîyeti'l-mer'e* adıyla kadın hareketinin başka bir merkezi daha kurulmuştur. Bu dernek, faaliyetlerini reforma ve eğitime yoğunlaştırmış; Ancak bir yıl dahi dolmadan - bölünme gibi nedenlerle- kapanmak zorunda kalmıştır.

Sendikal alanda ise hemşireler, erkek meslektaşlarıyla beraber sendikada çalışmaya başlayarak (1947) büyük bir başarı elde etmişlerdir. Karışık toplumsal mücadele alanına atılan

ilk Sudanlı kadınlar, Sudanlı hemşirelerdir. Bütün bunların, kadınların hem kendi haklarını elde etmelerine hem de ülkelerinin bağımsızlığını elde etmesine katkısı büyük olmuştur.

1948 yılında ise ilköğretimde çalışan pek çok kadın öğretmen, yönetime sendika kurmaları için istekte bulunmuş; ne var ki din ve âdetler gerekçe gösterilerek bu istekleri geri çevrilmiştir. Ancak sonraları, kadınların ısrar ve baskılarıyla kültür birliği kurmalarına müsaade edilmiştir. Bu birlik 1949'da sendikaya dönüştürülmüştür.

1955 yılında *Şavtu'l-mer'e* (Kadının Sesi) adıyla çıkarılan kadın dergisi, kadının askerî düzenin karşısında yer almasında ve siyasete katılımının sağlanmasında mücadele etmiştir. 1964'te ilk askerî düzenin yıkıldığı Sudan devriminde kadın aktif olarak yer almıştır. Kadının bu iştiraki, Sudanlı kadının hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Kadına seçme ve seçilme hakkı verilmiş ve 1946 yılında kurulmasından itibaren kadına üyelik hakkı tanıyan *el-Hizbu's-şuyû'i* (Komünist Parti) istisna tutulursa diğer partiler de ilk kez kadına üyelik hakkı tanımışlardır. (Necvâ Fârûk Muhammed İbrâhîm vd. tsz.: 171-175).

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi *Sudan Ulusal Kadın Birliği* Başkanı olan Racâ' Hâsen Halîfe de, Sudan'da kadın hareketinin 1940'ların sonlarında başladığını söylemiştir. Halife, ayrıca 1950'li yılların başında *Sudan Kadın Birliği*'nin oluştuğunu, Sudan'daki kadın örgütlerinin çok düzenli çalıştığını ve ülke genelinde 70'in üzerinde kadın örgütünün bulunduğunu, kadınların köylerde ve şehirlerde düzenli bir şekilde örgütlenip çeşitli dernekler kurduklarını da ifade etmiştir. Sudan'da mecliste kadınlar için yüzde 10 kota uygulanmaktadır. Kadınlar, yüksek mahkemelerde hâkim, üniversitelerde öğretim üyesi, askeriyede general olmakta; polis teşkilatında ve belediyede de görev almaktadırlar. Üniversitenin yüzde altmışını kız öğrenciler oluşturmaktadır. Hal böyle olsa da, kadınların özellikle köylerde yaşayan kadınların okur-yazarlık oranları çok düşük kalmıştır. (Böhürler ve Eker 2008: 70-72).

1989 yılında ilk ulusal seçimlerin yapıldığı ve adayların, siyasî partilerin yasaklı olması sebebiyle, bağımsız olarak yarıştığı ülke olan Ürdün'de kadınlar 1974'te siyasî katılım haklarını elde etseler de, ilk defa bu seçimde aday olma hakkına sahip olmuşlardır. Siyasî partilerin kurulmasına 1992 yılında izin verilmiştir. Ülkede kadın dernekleri ve kadınlara yardım vakıfları kurulmuştur. Kadınların boşanma hakları vardır; ancak mehir olarak aldıklarını geri vermek ve mali haklardan vazgeçmek şartıyla. (Böhürler ve Eker 2008: 288-326).

Ürdün sosyal sigorta kanununa göre kadın, hak ettiği emeklilik veya malul maaşını çocuklarına verme hakkını, hatta kendi maaşıyla ölen eşinin maaşını alma hakkını elde etmiştir. Aynı kanun kadına, çocuklarına kendi vatandaşlığını verme hakkını, eş izni olmadan da pasaport alma hakkını ve bütün haklarını erkeğe devretme karşılığında eşini terk etme hakkını da vermiştir. (Cumâne Tâhâ 2004: 284-285).

130 sene gibi uzun bir zaman Fransız hâkimiyetinde kalmış olan Cezayir, 1956'dan 1962 yılına kadar bağımsızlık mücadelesinde kadınlar da erkeklerle mücadele etmişlerdir. Bağımsızlıktan sonra uzun bir müddet iyi bir dönem geçiren Cezayir, daha sonra iktidar değişikliği ile yeniden iç savaşa sürüklenmiştir (1992). Dolayısıyla Cezayir'de kadınların ilk gündemini savaşın yaralarını sarmak olmuştur. Bundan başka güvenlik sorunları, boşanma sonucunda sokağa atılma, eğitim, şiddet, cinsel taciz ve çok eşlilik gibi sorunları da bulunmaktadır.

İlk anayasasını 1965 yılında Fransız kanunlarını Arapça'ya tercüme ederek oluşturan Cezayir'de, çeşitli itirazlar neticesinde evlilik ve mirasla ilgili bölümler 1982 yılında Kur'an-ı Kerim esas alınarak hazırlanmıştır. Bu süreçte, kanunlar sivil ve aile kanunları olarak ikiye ayrılmıştır. (Böhürler ve Eker 2008: 138-139, 157).

Cezayir anayasası, her vatandaşın ırk, cinsiyet, fikir ve sosyal statü farkı gözetmeksizin eşit olduğunu vurgulasa da, "Aile Kanunu" adı altında kadınları ikinci sınıf vatandaş statüsüne indirgeyen hükümler bulunmaktadır. Kadınların sosyal ve ekonomik yaşamdaki rolleri çok azdır ve 2004 yılında çalışan kadınların oranı, toplam çalışan nüfus içinde yüzde 17,5 olmuştur. Kadınların siyasî yaşama katılım oranları da düşüktür. (Üstünlüoğlu 2007: 64).

1944 yılında Filistinli kadınlar, Filistin problemiyle ilgili bir konferans düzenlenmesi konusunda Lübnanlı kadınlardan talepte bulunmuşlardır. İlk Arap kadın konferansı 1944 yılında Kahire'de Hudâ Şa'râvî'nin çağrısıyla Filistin meselesini görüşmek üzere toplanmıştır. Bu konferansta kadın yararına siyasî ve hukukî haklar konusunda kararlar alınmış ve Filistin'i Siyonizm'den kurtarmak için çağrıda bulunulmuştur. (Hanife el-Hatîb 1984: 56-57).

Bu tarihten önce de 1921 yılında Filistinli kadınlar, ilk gösteriyi Siyonist göçe karşı yapmışlardır. 1919 yılında Kudüs'te ilk kadın örgütü, 1921'de de *Filistinli Arap Kadınlar Birliği* kurulmuştur. 1929 yılında ise, Filistin'in her tarafından katılan 200 delegeyle ülkede ilk *Filistin Kadın Kongresi*'ni gerçekleştirmişlerdir. (Davies 1983/1992: 41-43).

1903 yılından itibaren Filistin'de, sağlık, eğitim (özellikle fakir çocuklara) gibi hayır işleriyle iştigal etmek üzere ilk kadın dernekleri kurulmaya başlamıştır. Bu bağlamda kurulan ilk kadın derneği *el-Cemiyetu'l-ursûzûksiyye li musâ'adeti'l-fukarâ'* (Ortodoks Fakirlere Yardım Derneği)'dir. Aynı şekilde 1903'ten 1928 yılına kadar daha çok kızların eğitimi olmak üzere, fakir ailelere yardım edilmesi için başka dernekler de kurulmuştur. (İşlâh Câdd tsz.: 67-69).

İsrail tarafından Filistin topraklarının işgal edilmesinden sonra kadınlar da erkeklerle birlikte mücadele etmişlerdir. Kadınlar, silahlı mücadeleye katılmışlar, işkenceye maruz kalmış ve hapsedilmişlerdir. Bu durum "kadının zayıf bir varlık olduğu" ve "kadının şerefi" gibi kavramların değişmesine de neden olmuştur. 1968'de kadın mahpus sayısı 100 kadarken, 1979'da bu sayı 3000'lere ulaşmıştır. Dolayısıyla Batı Şeria ve Gazze'de başlangıçta sayıları azken, sonradan siyasî ve askerî kuruluşlardaki kadın sayısı da artış göstermiştir. (İşlâh Câdd tsz.: 71).

Yukarıda söylediğimiz gibi Filistin davasında kadınlar, hem toplum idealinin sembolleri olarak hem de Filistin'e karşı yürütülen mücadelenin savaşçıları olarak rol almışlardır. 1936-1939 ayaklanmalarında kimi zaman ön saflarda çoğunlukla sağlık hizmeti sunarak, silah kaçırarak, üniformaları dikerek ve para toplayarak aktif görevler üstlenmişlerdir. 1948'den sonraki dönemde ise, kadınlar aktif bir siyasî rol üstlenmek yerine Filistin'in eski ahlâkî ve kültürel değerlerini sergilemeye yönelik büyük bir baskıya maruz kalmışlardır. Bununla birlikte West Bank ve Gazze Şeridi'nin İsrail ordusu tarafından işgal edilmesine karşı gerçekleştirilen intifada veya ayaklanmalarda, kadınlar geleneksel cinsel kimliklerini veya aile içi rollerini ikinci plana iterek kendilerini tam anlamıyla toplumsal meselelere adanmışlardır. Öyle ki, kadınlar ayaklanma başladığı zaman çatışmalarda yer almış, hatta intihar bombacısı dahi olmuşlardır. Aynı zamanda erkekler öldürüldüğünde, tutuklandığında, sürgün edildiğinde veya hapsedildiklerinde, kadınlar ailenin ya da toplumun başı olarak hareket etmişlerdir.

Filistin bağımsızlık mücadelesi esnasında kadınların cinsel rollerini ihmal etmeleri, bir süre sonra erkeklerin tepkisine neden olmuştur. Filistin Ulusal Otoritesi altında kadınlar, erkeklerin kurmuş olduğu gruplara dâhil edilip hem seküler hem de İslamî gruplar tarafından kadınların gerçekleştirdiği hareketleri, ya asimile edilmiş ya da motivasyonları bozulmuştur. Sonuç olarak Filistin vatandaşlığı, ataerkil ilkelere göre tanımlanmıştır demek daha doğru olacaktır. Lapidus 2010: II, 629).

Munazzametu't-tahrîri'l-Filistîniyye (Filistin Özgürlük Kurumu)'nun siyasî yapısının zirvesi olarak da kabul edilen uygulama komitesinde kadın yer almamıştır. 1987 yılında 426 sandalyeli Filistin Milli Meclisinin (parlamento) sadece sekiz tanesi kadın üyeden oluşmuştur. Bu kadınlar, 1980 verilerine göre, 310 sandalyeli *el-İttihâdu'n-nisâ'ıyyu'l-Filistîni* (Filistin Kadın Birliği)'ni temsil etmişlerdir. (İşlâh Câdd tsz.: 62).

Filistinli kadınlar, İntifadanın başlangıcından itibaren önemli roller üstlenmişlerdir. 9 Aralık 1987'deki gösterilerde her tabakadan kadın, taş atma, ağaç yakma, taşların hazırlanması ve nakliyesi, caddelere barikat kurma ve askerlerin insanları tutuklamasını engelleme işlerinde yer almıştır. (İşlâh Câdd tsz.: 75).

İntifada, sadece kadın komitelerinin içyapılarını etkilemekle kalmamış, aynı zamanda *el-İttihâdu'l-âmm li'l-mer'eti'l-Filistîniyye* (Filistinli Kadınlar Genel Birliği) ve *Kadın Komiteleri* gibi hayır kurumları dışında, yeni teşkilatların ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Bu teşkilatlar özetle şu şekildedir:

1. *el-Meclisu'l-'a'lâ li'l-mer'e* (Kadınlar Yüksek Kurulu).
2. *İttihâdu'l-munazzamâti't-teṭavvu'ıyye li'l-mer'e* (Gönüllü Kadın Kuruluşlar Birliği).
3. *Merâkizu dirâsâti'l-mer'e* (Kadın Çalışmaları Merkezleri).
 - a. *Merkezu şu'ûni'l-mer'e* (Kadın İşleri Merkezi).
 - b. *Merkezu dirâsâti'l-mer'e* (Kadın Çalışmaları Merkezi).
 - c. *Merkezu'l-mer'e li'l-istişârâti'l-ḵânûniyye ve'l-ictimâ'ıyye* (Kadın Hukuki ve Sosyal Danışmanlık Merkezi).
 - d. *Lecnetu dirâsâti'l-mer'e – Merkezu Bisân* (Kadın Araştırmaları Komisyonu – Bîsân Merkezi).
 - e. *Ma'hedu dirâsâti'l-mer'e – Câmî'atu Bîrzît* (Birzeit Üniversitesi Kadın Çalışmaları Enstitüsü). (İşlâh Câdd tsz.: 85-93).

1996 yılında Filistin'de ülke toprakları içinde ilk yasal seçimler yapılmış ve bu seçimlere Filistinli kadınlar da iştirak etmişlerdir. Kadın büyükelçiler olmasına rağmen Filistinli kadının siyasî karar verme mekanizmalarındaki katılımı hâlâ kısıtlıdır. Filistin Sağlık Bakanlığı verilerine göre II. İntifadadan itibaren 166'nın üzerinde kadın şehit olmuştur. (Cumâne Tâhâ 2004: 276).

Erkeklerin 1962 yılında seçme hakkına kavuştuğu Kuveyt'te, kadınların seçme ve seçilme hakkıyla ilgili kanun ancak 2005 yılında onaylanabilmiştir. Bu onaydan sonra 2006 seçimlerinde 249 erkeğin karşısında 28 kadın yarışmış; ancak hiçbir kadın seçimi

kazanamamıştır. Kuveyt yönetimi 2005-2006 yıllarında bir kadını bakan olarak tayin etmiş; 2007’de ise iki kadın, bakanlık koltuğuna oturmuştur. (Bulut 2008: 91-92).

Tunus’un bağımsızlığından sonra (1956) yönetim, kadının toplumdaki gerçek yerini alması için bir takım yasa ve kanunlar çıkarmıştır. Önceleri kadın toplumu temsil ederken bu çıkarılan kanunlar kadının en önemli garantilerini oluşturmuştur. Şöyle ki; çıkarılan kanunla kadın erkek arasında eşitlik sağlanmış; çok eşlilik iptal edilmiştir. Kadına boşanma isteğinde bulunma, evlilik yaşının yükseltilmesi ve velayet hakkı gibi bir takım haklar verilmiştir. 1990’lı yıllara gelindiğinde Tunuslu kadın, yabancı biriyle evlendiğinde, çocuklarını kendi vatandaşlığını verme hakkını da elde etmiştir. (Cumâne Tâhâ 2004: 285). Kanun, yukarıda söylediklerimize ilave olarak, erkek kardeşin olmaması durumunda mirasın tamamını kadına vermiştir. (Hafıza Şukayr vd. tsz.: 16).

1970’li yıllara bakıldığında Tunus’ta siyasî ve ekonomik yönden bir kriz çıkmıştır. Siyasî ve ekonomik mücadele ve değişikliklerin genel çerçevesinde, bağımsız Tunus kadın hareketinin ilk nüveleri ortaya çıkmıştır. Örneğin: 1978 yılında Sosyoloji bölümü kız öğrencileri ve bazı öğrencilerin teşebbüsleriyle *Nâdî Tâhir Haddâd* adıyla bir kulüp kurulmuştur. Bir yıl sonra, öğretmen, avukat ve gazetecilik yapan kadın aktivistler, kendileri için toplantı ve tartışma ortamı sunan bu kulübe katılmaya başlamışlardır. (Hafıza Şukayr vd. tsz.: 20-21).

Tunus’ta kadın hareketinin tarihsel gelişimini daha iyi anlayabilmemiz için 1936’dan sonra kurulan kadın birliklerinden de bahsetmek istiyoruz. Bûşîra b. Brâd tarafından 1936 yılında *İttihâdu’n-nisâ’i’l-Muslimâti’t-Tûnusiyyât* (Tunus Müslüman Kadınlar Birliği) adında bir birlik kurulmuştur.

Tunus’ta başka bir kadın birliği de 1944 yılının sonlarında kurulmuştur. *Hizbu’ş-şuyû’i’t-Tûnusî* (Tunus Komünist Partisi) tarafından kurulan *İttihâdu’n-nisâ’i’l-Tûnusiyyât* (Tunus Kadınlar Birliği) adlı birlik, 1945 yılı Kasım ayında *İttihâdu’n-nisâ’i’l-dîmukrâti’l-âlemî* (Dünya Demokratik Kadın Birliği)’ne katılmıştır. 8 Mart’ı Dünya Kadınlar Günü olarak destekleyen bu birlik, bütün çalışmalarını Tunus’un özgürlüğüne ve dünya barışına odaklamış; 20 yıl süresince de, aktiviteleriyle yaşam seviyelerini iyileştirmek için toplumdaki aşağı tabakaları desteklemiştir.

Ülkenin bağımsızlığından sonra ve yeni devletin oluşumunu tamamlamak için kadının bağımsızlığını, millî oluşumun bir parçası addeden toplumsal bir plan çerçevesinde *el-İttihâdu’l-kavmî li’n-nisâ’i’l-Tûnusiyyât* (Tunuslu Kadınlar Milli Birliği) adıyla bir birliğin kurulması ihtiyacı hissedilmiştir. Kendisini *Hizbu’d-dustûri’l-cedîd* (Yeni Anayasa Partisi)’nin bir kurumu olarak sunan bu birlik, 1958 yılında ilk toplantısını gerçekleştirmiş ve bu toplantıda görevlerini şu şekilde belirlemiştir:

1. Kadınların, kültürel ve sosyal yönden seviyelerini yükseltmek için bir kadın kurumunda bir araya gelmeleri.
2. Kadın hareketini engelleyen bütün bağlara karşı mücadele etme.
3. Kendilerini tehdit eden ve gelişimlerini engelleyen tehlikelere karşı küçük kızları koruma ve gözetme.
4. Çocukları koruma ve her alanda onların yeteneklerini geliştirme. (Hafıza Şukayr vd. tsz.: 11-13).

9 Mart 2007 yılında Tunuslu İslamcılar ile rejim muhalifi laikler, yönetim karşısı “en-Nahda” hareketinin önde gelen ismi Ziyâd ed-Devlâtî’nin “*Arap-İslam dünyasında laiklerle İslamcıların imzaladıkları ilk ortak bildirge*” şeklinde nitelediği ve her yönden kadın haklarının tanınmasını içeren bir belgeye imza atmışlardır. Ancak bundan önce Tunus’un ilk devlet başkanı Hâbîb Bûrkîba, Fransa’nın laiklik ilkesi ve Atatürk’ün kıyafete ilişkin reformlarından önemli oranda etkilenecek 1956-1987 yılları arasındaki yönetiminde kılık kıyafet kanununa sıkı bir şekilde bağlı kalmıştır. 1981’e gelindiğinde kadınların örtünmelerine karşı alınan tedbirlerle bir nebze yumuşamaya gidilmiş; fakat daha sonra katı tedbirler yeniden alınmaya başlanmıştır. 1980-1990 yılları arasında daha çok siyasî nedenlerden dolayı tesettürlü kadınlara karşı oldukça sert önlemler alınmıştır. (Bulut 2008: 50-51).

1973 yılında kendisini bir Arap ülkesi olarak ilan eden, halkının çoğunluğunu Berberi ve Araplar’ın oluşturduğu Moritanya’da, Büyük Sahra çöl gelenekleri hâkimdir. Bu ülkede kabile töreleri ve batılı değerler resmen kabul edilip Arap-İslam kültürü arasında çok yönlü bir rekabet söz konusu olmuştur. 10 Mart 2007 tarihli BBC News’in Arapça bülteninde yayınlanan kadınla ilgili raporda, şu andaki parlamentoda 18 kadın milletvekilinin var olduğu, kabinede ve emniyet kuvvetlerinde de kadın görevlilerin çalıştığı söylenmiştir. Ayrıca 2003 yılındaki başkanlık seçiminde anımsamaya değmeyecek sayıda oy alsa da bir kadın aday olmuştur. Tarih araştırmacısı olan Fâtıma bint ‘Abdulvehhâb, Afrikalı ve Arap hemcinslerine kıyasla Moritanyalı kadınların toplumda saygın bir konumda bulunmalarının *Şinhâce* (kabile) gelenekleri sayesinde olduğunu ifade etmiştir. (Bulut 2008: 36-37).

2002 yılında Bahreyn’de Ticaret ve Sanayi Odası yönetimine ilk kez Munâ Yûsuf el-Mu’eyyed adında bir kadın seçilmiştir. Bahreyn’deki yasalar, kadının çalışma hakkını erkeklerinkine eşit ölçüde güvence altına almıştır. 1971 yılında parmakla sayılacak kadar az olan kadın çalışan sayısı, 2001 yılında 30 bine kadar yükselmiştir. (Bulut 2008: 106).

SONUÇ

Arap toplumunun sosyal, iktisadî, siyasî ve kültürel bir takım özellikleri olmasından dolayı Arap toplumları tek tip değildir. Dolayısıyla Arap dünyası homojen bir bölge olmadığından Arap kadınlarından bahsederken de tek tip kadından bahsedemeyiz. Bu nedenle Arap dünyasındaki kadın hareketlerinin doğuşu ve tarihsel gelimi de değişkenlik göstermiştir.

Arap kadın hareketinin doğuşu, 19. yüzyılda başlayan modernleşme hareketi ve 20. yüzyılda kolonyal güçlere karşı yürütülen ulusal bağımsızlık mücadelesine dayanmaktadır. Mehmed Ali Paşa’nın çeşitli Avrupa ülkelerine gönderdiği burslu öğrenciler, Avrupa edebiyatını tanıma fırsatı bulmuşlar, edindikleri izlenim ve bilgilerini ülkelerine taşımışlardır. Bu kişiler, gelişmiş Avrupa toplumlarına bakarak kendi ülkelerinin geri kalmışlık nedenlerini sorgulamaya çalışmışlar, idari yapı, eğitim gibi hayatın her alanında reform arayışına girmişlerdir.

Batıda eğitim gören modernist erkekler, Arap toplumunun çağdaşlaşmasının içinde bulunan olumsuz koşulların değiştirilmesi, geleneksel yapıların kaldırılması ve buna bağlı olarak kadınların toplumsal yaşama katılımlarının sağlanmasıyla mümkün olacağını düşünmüşlerdir. Daha da ileri giderek kadınların özgürlüğünün tüm toplumun özgürlüğü için gerekli olduğunu ve onların erkeklerle eşit haklara sahip olmasının modern ulus devletlerin oluşturulması için zorunlu olarak görmüşlerdir.

Arap kadınları, kurdukları dernekler vasıtasıyla hem ulusal bağımsızlık mücadelesine katılmışlar hem de kadınların eğitimi ve ihtiyaç sahiplerine yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu derneklerin daha sonraları, kadınların haklarını elde etmesindeki etkisi büyük olmuştur.

Arap dünyasında kadın haklarıyla ilgilenen erkeklerden ilk kişiler: Buṭrus el-Bustânî, Rifâ'a Râfî' eṭ-Taḥṭâvî ve Aḥmed Fâris eş-Şidyâk'tır. Kadınlardan öne çıkan isimler: Zeynep Fevvâz, 'Âişe et-Teymûriyye, Bâḥişetu'l-Bâdiye, Hudâ Şa'râvî, Duriye Şefîk ve Nevâl es-Sa'dâvî'dir.

KAYNAKLAR

'Aliye Seyfunnaşır ve diğerleri, "Duriye Şefîk: râ'ide min ruvvâdi'l-ḥareketi'n-niseviyyeti'l-Miṣriyye", (Yayın Tarihi: 01.09.2005), Erişim tarihi: 24.12.2012, <http://www.diwanalarab.com/spip.php?article2373>.

Aḥmed Hamdi Paşa, *Misyoner: İngiliz Misyoneri Nasıl Yetiştiriliyor?*, (4. Baskı), (sad. M. Kemal Sofuoğlu), İzmir 2007.

Âmâl Kâmil Beyyûmî es-Subkî, , *el-Ḥareketu'n-nisâ'iyye fî Mısr: mâ beyne's-sevrateyn 1919 ve 1952*, Kahire 1986.

Anay, Harun, "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", (Kadim Akademi Buluşmaları II-Van), (05-08 Mayıs 2011), ss. 1-88, Erişim tarihi, 02.07.2012, <http://www.kadimakademi.org/bulusmalar/HarunAnay-CagdasArapDusuncesi.pdf>.

"Bahithat al-Badiya", (çev. Margot Badran ve Ali Badran), *Opening the Gates: An Anthology of Arab Feminist Writing*, (ed. Margot Badran ve Miriam Cooke), (Second Edition), USA 2004.

Baḥṣu'l-mer'e fi'l-munezzamâti'l-ehliyye: ḥâletu Mısr, (ed. Hâle Şükrullâh ve diğerleri), 1998, Erişim tarihi: 05.12.2012, <http://nwrcegypt.org/wp-content/uploads/2010/12/womeninarabngo.pdf>.

Böhürler, Ayşe ve Eker, Aslıhan, *Duvarların Arkasında: Müslüman Ülkelerde Kadın*, İstanbul 2008.

Bû 'Alî Yâsîn, *Huḳûku'l-mer'e fi'l-kitâbeti'l-'Arabiyye munzu 'aşri'n-nahḍa*, Suriye 1998.

Bulut, Faik, *Küresel Çağda İslam 2: Kadın ve Tesettür*, İstanbul 2008.

Cumâne Ṭâhâ, *el-Mer'etu'l-'Arabiyye fi manzûri'd-dîn ve'l-vâkı'*, Şam 2004.

Çilingir, Ayşen Esin, *İran ve Suudi Arabistan'da Kadın*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

Davies, Miranda, *Üçüncü Dünyada İkinci Cins*, (1983), (çev. Nesrin Arman), İstanbul 1992.

Dursun, Davut, "Cemal Abdünnâsır", *DİA*, I-XLIV (1988-2016), İstanbul 1993, VII, 296-301.

Emîlî Fâris İbrâhîm, *el-Ḥareketu'n-nisâ'iyyetu'l-Lubnâniyye*, Beyrut tsz.

Enver el-Cundî, *Edebu'l-mer'eti'l-'Arabiyye: tetavvuruh ve a'lâmuh*, tsz.

Er, Rahmi, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, Ankara 1997.

- Ergin, Ali Şakir, “Bâhissetülbâdiye”, *DİA*, I-XLIV (1988-2016), İstanbul 1991, IV, 488.
- Fakir, Fadiye, *Sükût Diyarının Gümüş Kadınları*, (1998), (çev. Müge Çakır), İstanbul 1999.
- Görgün, Hilal, “Enver Sedat”, *DİA*, I-XLIV (1988-2016), İstanbul 1995, XI, 265-267.
- Ḥafīza Şukayr ve diğerleri, “el-Ḥareketu’n-nisâ’iyye fî Tûnus”, (ed. Nâdiye ‘Abdulvehhâb ve ‘Âmâl ‘Abdulhâdî), *el-Ḥareketu’n-nisâ’iyyetu’l-‘Arabîyye: ebhâş ve mudâhalât min erba’ati buldân ‘Arabîyye*, (2. baskı), Mısır tsz., ss. 9-57.
- Ḥanîfe el-Ḥatîb, *Târîhu teṭavvuri’l-ḥareketi’n-nisâ’iyye fî Lubnân ve’r-tibâṭuhâ bi’l-‘âlemi’l-‘Arabî (1800-1975)*, Beyrut 1984.
- Hurç, Ramazan, “Osmanlılarda Son Devir Fikir Hareketleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, (1997), ss. 263-275.
- İşık, Ramazan, “1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan’da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, (2010), ss. 167-187.
- İshakoğlu, Ömer, “19. Yüzyıl Arap Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeynep Fevzâ”, *Şarkiyat Mecmuası*, Cilt: 2, Sayı: 21, (2012), ss. 43-51.
- İşlâḥ Câdd, “el-Ḥareketu’n-nisâ’iyye fî Filistîn”, (ed. Nâdiye ‘Abdulvehhâb ve ‘Âmâl ‘Abdulhâdî), *el-Ḥareketu’n-nisâ’iyyetu’l-‘Arabîyye: ebhâş ve mudâhalât min erba’ati buldân ‘Arabîyye*, (2. baskı), Mısır tsz., ss. 59-125.
- Karaoğlu, Beril, *Women’s NGOs and Their Relations With The State in Egypt*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplamları Tarihi: 19. Yüzyıldan Günümüze*, (2002), (çev. Yasin Aktay ve diğerleri), I-II, İstanbul 2010.
- Muḥammed et-Tuncî, *Mu’cemu a’lâmi’n-nisâ’*, Beyrut 2001.
- Nâdiye ‘Abdulvehhâb el-‘Afîfî, “el-Ḥareketu’n-nisâ’iyye fî Mısır”, (ed. Nâdiye ‘Abdulvehhâb ve ‘Âmâl ‘Abdulhâdî), *el-Ḥareketu’n-nisâ’iyyetu’l-‘Arabîyye: ebhâş ve mudâhalât min erba’ati buldân ‘Arabîyye*, (2. baskı), Mısır tsz., ss. 127-170.
- Nas, Mehmet Fatih, *Bölgesel ve Küresel Dinamikler Bağlamında Ortadoğu’daki Kadın Hareketi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Necvâ Fârûk Muḥammed İbrâhîm ve diğerleri, “el-Ḥareketu’n-nisâ’iyye fî’s-Sûdân”, (ed. Nâdiye ‘Abdulvehhâb ve ‘Âmâl ‘Abdulhâdî), *el-Ḥareketu’n-nisâ’iyyetu’l-‘Arabîyye: ebhâş ve mudâhalât min erba’ati buldân ‘Arabîyye*, (2. baskı), Mısır tsz., ss. 171-192.
- Özalpat, Didem, *İslam devletlerinde Toplumsal Cinsiyet ve Hukuk: İran ve Mısır Örnekleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Tıǧlı, İbrahim, *Mısır’da Sosyal Hareketler: Kifaye Hareketi ve Müslüman Kardeşler*, İstanbul 2011, Erişim tarihi: 08.10.2012, <http://www.dunyabulteni.net/file/2011/misirda-sosyal-hareketler.pdf>.

Üstünlüoğlu, Tansel, *Ortadoğu'nun Demokratikleşmesi Süreci ve Avrupa Birliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007.

Walters, Margaret, *Feminizm*, (2005), (çev. Hakan Gür), Ankara 2009.

Yûsuf Es'ad Dâğir, *Meşâdiru'd-dirâseti'l-edebîyye*, I-IV, Beyrut 1972-1983.